

Момир М. МАРКОВИЋ*

ПОЕТСКО ВИЗИОНИРАЊЕ ЕТИЧКИХ НАЧЕЛА

*Мој пријатељу, мене више нема.
Ал нисам само земља, само тирава,
Јер књиџа ња, што држиш је у руци,
Само је дио мене, који сјава.
И ко је чини – у живој ме буди.
Пробуди, и бић ћу твоја јава.*

(Д. Цесарић: „Пјесма мртвог пјесника”)

Тема овог излагања су црногорски књижевници, ствараоци погинули у антифашистичком рату и револуцији, стога би се могло сврстати у прилоге за историју књижевности. Па и то условно! Ко може тачно видјети и знати, испод тамне копрене ћутања која брише имена, дјела и снове, а вјеру предаје заборава, гдје престају пјесници а почињу борци и револуционари спремни на жртвовање.

Уосталом, тако је свугдје и са сваком генерацијом бунтовника и револуционара, што су пјесници које ћу да поменем и били. Младобосанци су, на примјер, готово сви писали пјесме: Принцип, Жерајић, Гаћиновић... И млади новинар Ками Дамулен, који је погинуо предводећи јуриш на Бастиљу, писао је поезију. Један други револуционар, док је са својом четом марширао улицом у којој је живјела његова драга, испјевао је Марсељезу, на чије звуке Француска и данас устаје иако је аутор остао unknown (непознат). Марк Косидери, Бакуњинов сљедбеник и пријатељ који је са 33 године погинуо као командант гарде париских комунара, аутор књиге „Принципи социјализма” (из које је, поштено речено, преписан „Комунистички манифест”) писао је и поезију. И неки од руских декабриста, такође.

* Књижевник

Не знам сјећа ли се неко тамо њихових имена. Јермени, што год да испричају из своје историје, сигурно ће поменути да су у сукобу са Турцима 1921. погинула и двојица њихових пјесника: Варужан и Сиаманто. Сјећања и заборав су медници међу културама, народима и епохама које трају или пролазе.

За десетак стољећа средњовјековне епохе тзв. западна или хришћанска цивилизација није знала за Хомера, Софокла, Еурипида, Аристотела... све до продора Арапа у Европу. Зато је средњи вијек синоним за мрак.

Генерација црногорских пјесника изгинулих у антифашистичком рату знала је да ријеч може бити трајно убојито отужје. Но, мрак који је куљао из фашистичких пивница могао се зауставити само машинама, како је и пјевао њихов саборац Радован Зоговић: „Машино машинко моја, пиши”. А ови којих се више нико не сјећа учили су и образовали се. Покретали су листове и часописе. Писали су поезију и прозу, књижевно-критичке и теоријске есеје. Преводили су са руског, бугарског, пољског, француског, шпанског... Први рецензенти њихових текстова и ријетких књига били су полицајци и државни тужиоци. Као пјесници и људи били су спремни на жртвовање. Калили су се у протестима и бунту. Пљували су крв по казаматима и нијесу двојили естетику од етике. Изгинули су борећи се против фашизма од Подгорице, Колашина и Гусиња, преко Сарајева, Салаша, Јадра, Лепоглаве и Јасеновца, до шпанских бојишта Кинта, Брунете и Монроја. „Оставили су недовршена, фрагментарна и почетничка литерарна остварења, утилитарна, распричана, фолклорна, са прозаичним детаљима и траговима лектире, али и остварења”. Остварења понекад густа од смоле, крви и стварности.

Били су романтичари, маштари, бунтовници и трагачи за немогућим. А „Немогуће је јерес у односу на постојеће, јерес је прогрес”, рекао би Давичо. Били су зачетници и челници новог духа у „пјевању и мишљењу”, били су зачетници такозваног покрета социјалне литературе. Убијени су, неко на стрелишту, неко у јуришу, неко мучки из засједе, да њихове руке више не напишу ниједну ријеч, ниједан стих, да не могу да се бране од заборава. Од њиховог „претјераног” заноса и почетничких грешака, пред судом историје, брани их њихова смрт.

Готово сви су били комунисти или барем лијевих схватања и увјерења, као уосталом и многи значајни писци европске и свјетске књижевности тога доба њихових година: Лорка, Хемингвеј, Арагон, Малро, Малапарте, Гилвик, Елиот, Жид и други. „Десно” у Црној Гори, колико се

зна, није било модерних приступа књижевности, осим Глигорија Божовића, а и његово „скретање” би ваљало провјерити.

Преживјели саборци и пријатељи који су се остварили као писци – Зоговић, Лалић, Бањевић, Ђоновић, Костић – писали су и говорили о њима узгред и у пригодама не дајући вриједносне судове о њиховим недовршеним дјелима која су била претходница савремене књижевности код нас. Један од њих, Владимир Милић, у полемичком и данас актуелном есеју пише: „Књижевност која се у Црној Гори формира и успоставља еманципира се свих предрасуда, пробија се са дна, из правог живота и смисла и разгрће слој тамнине...”. Мало даље, додаје: „Дефинитивно, она долази да буде одломак оне стварности, која се свуда распростире. Одбацујући рецепте умртвљених и потамњелих теорија, које у виду неких дубљих научних претензија, или којих хоћете претензија, замагљују и забушурују стварност...”.

Не знам шта би на ово казали данас књижевници приближно истог животног узраста и доби, који су самим изласком на сцену хваљени и награђивани а при том нијесу имали потребу да се за нешто боре, сем да се поклоне публици.

Јесу ли ови први потпуно заборављени само зато што нијесу знали за маркетинг у култури? Или је заборав несавладива димензија времена? Но, отимање од заорава је цивилизацијска потреба. Кад се она угаши и потпуно нестане, настаје постхумно друштво (које је, филозофи и социолози кажу, већ почело) или постисторијско, које је по етичким и естетским димензијама најближе праисторијском! Или је ријеч само о нашој аутохтоној „култури заорава”?

Колико знам, једини озбиљнији напор да сакупи остатке њихових расутих и недовршених дјела и сачува од заорава учинио је Мирослав Ђуровић књигом „Животом и стихом”. Уз уводни есеј и књижевно-критичке библиографије, сабрао је пјесме петнаесторице. А било их је више. Можда двадесет и шест, као у балади Мајаковског. Покушаћу да их побројим, да их бар поменем, без претензија да одређујем њихово мјесто у историји црногорске књижевности већ само да своје мјесто заузму. Зато почињем прозивку:

РАДОСАВ ЉУМОВИЋ (Пипери, 1902 – Шпанија, арагонски фронт 1938). Човјек немира и бунта који је ширио око себе. Памте га хапсане од спушке и подгоричке Јусоваче до београдске Главњаче и Сремске Митровице. Пјесник јужњачког темперамента, неисцрпне енергије и великих интелектуалних могућности. Говорио је француски, а вјероват-

но и шпански. Преводио је са руског и бугарског. Објављивао је у „Венцу”, „Књижевним новинама”, „Зети”, „Правди”, „Сржи”. Објавио је књигу поезије „Сутонски одбљесци”, Подгорица, 1928. Писао је и књижевну критику и без зазора се може сматрати зачетником тзв. покрета социјалне литературе. Но, његове пјесме, као она „Црни ђаволе, брате мој” јесу лирика трајнијих и дубљих поетских значења. У Шпанији се борио у интер-бригади „Ђуро Ђаковић”. Стихове које је писао док су му превијали ране казују да је слутио смрт. Погинуо је једног јутра у прољеће 1938. код градића Мореље. Његове посљедње пјесме остале су окрвављене и расуте по црвенкастој земљи Брунете у Шпанији.

МИРКО КОСТИЋ (Костићи – Кртоли, 1906–1943). Од оца Марка Костића, приповједача, есејисте, историчара и преводиоца, природније је било очекивати пјесника него официра Краљевске војске из чије је академије избачен. Ванредно је завршио трговачку академију. Службовао је по разним мјестима. У Мостару и Београду дружио се са Тином Ујевићем чији се утицај примјећује у његовим пјесмама. Одушевљавао се у почетку идејама анархизма. Писао је пјесме, приповијетке, козерије, афоризме и текстове економско-политичког садржаја. У Мостару је објавио књигу стихова „Валови лутања”. Најзначајнији дио његовог твораштва су пјесме од којих је понешто сачувано код пријатеља. Но, највећи дио је уништен. Био је пјесник јужњачке интима. Болесног и исцрпљеног, заробили су га Њемци у пећини гдје се скривао и окованог, заједно са Савом Антовићем, Николом Јурићем и Лазаром Старчевићем, објесили у родним Кртолима 22. новембра 1943.

ВУКАЈЛО КУКАЉ (Шекулар 1907–1944, крај чесме Јаћимове, код Перишина крша, на Лиму, од четничке засједе). Учитељ, пјесник, прозни писац и књижевни критичар, „непоћудни државни чиновник”, учитељавао је по Македонији и источној Србији. Рат га је затекао у селу Томиславац крај Пожаревца. Августа 1941. ступа у Моравску чету Другог шумадијског батаљона. Као партизан прешао је Босну и Далмацију. Код Бањалуке је тешко рањен у руку. Послије Сутјеске 1943, без руке, исцрпљен враћа се у Полимље у позадински род (у НОБ-у му је погинула и супруга Сенка). „Крај Лима, зелене брзе ријеке, коју је под ватром куршума прелазио у децембарским мразевима, крај Лима, воде коју је толико волио, коју је опјевао, пао је Вукајло Кукаљ, од мучке четничке засједе”, записао је Михаило Лалић у „Побједи”, 1944. Прву и једину књигу поезије, „Трагови сазнања”, Кукаљ је објавио у Руми 1930. Она открива даровитог и

чежњивог патника. Неколико приповједака и одломак романа „Лука Кољар” углавном су аутобиографског карактера. Тихи човјек и жустри полемичар, у својим есејима залагао се за књижевност која није одвојена од стварности. Но, највредније што је оставио је његова поезија, као „сам млаз крви пјесникове”, како је записао Михаило Лалић. Ненаметљив, незапажен за живота, заборављен и непризнат послије смрти, Вукајло Кукаљ написао је, можда сакатом руком на кољену, пјесму „Писмо мојим ђацима” чије је мјесто уз Горанову „Јаму”, Куленовићеву „Стојанку мајку Кнежопољку”, Бањевићеву „Сутјеску”. То је запазио Мирослав Ђуровић и нико више. А Кукаљево дјело има снаге да траје.

ДУШАН ГРБОВИЋ (Мељак код Пљеваља 1908 – усташки логор Јасеновац 1945) Као пјесник, формирао се далеко од књижевних школа и жаришта књижевног живота, по санџачким и херцеговачким селима, гдје је учитељавао, у сталном сукобу са режимом. Његову пјесничку заоставштину приредили су др Драго Ђупић и пјесник Момир Војводић под насловом „Немири”, у издању Међурепубличке културно-просвјетне заједнице са сједиштем у Пљевљима, 1976. Но, она је и данас непозната књижевној јавности.

ВЛАДИМИР МИЛИЋ (Доња Горица, Подгорица 1908, стријељан 10. маја 1942. „негдје на рубу ћемовске степе”). Писао је књижевну критику, пјесме, теоријске расправе и новинске чланке у „Зети”, „Записима”, „Савременнику”. Слабога здравља, борбеног ентузијазма, објавио је двије књиге: збирку стихова „Снови и лутања” 1928. и књигу пјесама критичких текстова „Разлази” 1933. Књижевно-критичка и полемичка ријеч су значајнији дио његовог стваралашта. Противник ларпурлартизма и идејних замањљивања, „славољубљу и отуђености претпоставља људски смисао и чистоту пјесничког посла”. У есејима, рецензијама и критикама о Јесећину, Трифуну Ђукићу, Танасију Младеновићу, Мићуну Павићевићу, обрушава се на традиционализам, на епско-гусларске и сердарске легенде. Полемиче са Штедимлијом. Јетко приговара Крлежи „да се спусти са својих авионских висина и да, упркос стоном тенису и собама пуним разних парфимерија, баци поглед и ријеч на Црну Гору и Његоша, чији је гроб посјетио”. Пишући о његовој књизи „Снови и лутања”, Петар Ђурановић 1961. каже: „Изрази су несвакидашње свежи и једнако топли колико и бунтовни”.

НИКОЛА ЛОПИЧИЋ (Подгорица, 1909 – Лепоглава, 1945) О Николи-Пуњи Лопичићу писали су Ђуза Радовић, Божо Милачић, Јанко Ђо-

новић, Милорад Стојовић. Његову прву књигу приповједака „Сељаци”, коју је објавила Српска књижевна задруга у Београду 1939, Исидора Секулић и Вељко Петровић су 1940. предложили за Награду Српске академије наука. Но, комунисти ни онда, као ни данас, нијесу добијали награде. У стану пјесника Анте Р. Боглића у Загребу, гдје се скривао након бјекства из италијанског логора, остао је, након хапшења и одвођења у Лепоглаву, роман без наслова који је касније приредио за штампу Јанко Ђонових под насловом „Не дирај палму”, а објавио цетињски Обод 1972. Писао је још и пјесме, драме и књижевну критику.

Са Николом је у Лепоглави подијелио судбину и његов нешто старији брат Блажо, професор математике. И он се изгледа бавио књижевним стваралаштвом.

БОРБИЈЕ ЛОПИЧИЋ (Цетиње, 1910 – Бугојно, јула 1942). Пошто је Други батаљон Четврте црногорске бригаде одбијен, приликом асанације бојишта, домобрански или усташки пуковник Шимић пронашао је у Лопичићевој торби двије свеске грађе за роман „Шарени свијет”. Жене код којих је становао пуковник кришом су преписале једну свеску Лопичићевог рукописа. Тада су се људи бранили од заорава.

РАДОВАН ВУКОВИЋ (Коњуси код Андријевице 1910 – Јадар, 1942). У окршају са бјелогардејцима 4. јануара 1942. био је рањен и извршио самоубиство да не би пао у руке непријатељу. Сахрањен код Мачковог камена. Мјесто се и данас зове Партизанов гроб. У устанничкој Белој Цркви на спомен-плочи, постављеној у част Седмојулског устанка, прво уклесано име је Радован Вуковић. Радован Зоговић му је посветио неколико пјесама. Лалићев јунак Ладо Тајовић диви се Радовану Вуковићу „чудна мјешавина хришћанског и Достојевског и бољшевичког и на наш начин”. И Митра Митровић је у роману „Ратно путовање” сачувала Вуковићев лик: „Идемо Цером, са руком на рамену, као некад у илегално доба у Београду. Само је Радовану сада пушка о рамену, а мени о појасу некакав револвер”. Све што је писао Вуковић „створено је у магновењу, у условима свакодневне борбе за опстанак, под присмотром полиције, у студентским ноћима, уочи, између и послије робије”. Све што је написао до друге робије нестало је. Радован Зоговић је причао да је у Пећи писао два романа, један се звао „Земља обетована”. Имао је широко и темељно књижевно образовање, а за живота је објавио једну брошуру – „Поводом једне књиге о Туцовићу”, коју је одмах забранило Државно тужилаштво за Београд. Преживјели су његови есеји о Марку Миља-

нову и Владимиру Видрићу, полемике са Штедимлијом и критичке опаске о Крлежи.

МИЈАТ МАШКОВИЋ, херој са Брунете (Плана код Колашина 1910 – Кинто, Шпанија 24. или 25. августа 1937). Писао је поезију и прозу. Сарађивао и објављивао у „Ваљцима”, „Слободној мисли”, „Записима” и другим гласилима. Студент права, резервни потпоручник и комуниста, храброшћу и хладнокрвношћу испољеним на Брунети, под Мадридом, на Гвадалахари и Сарагоси, изазивао је дивљење и поштовање. Погинуо је као командир чете „Матија Губец” батаљона „Димитров”. Имао је само 27 година. За командира чете постављен је Миша Бронштајн, а за замјеника Пеко Дапчевић. Још један црногорски пјесник и приповједач погинуо је у Шпанији.

МОЈСИЈЕ СТЕФАНОВИЋ (негђе СТЕВАНОВИЋ) (Љута, Морача, Колашин 1913 – Шпанија 1938). Правник и пјесник од кога је у цјелини сачувана једна пјесма, види се да је попут Ивана Горана Ковачића, слутио своју судбину: „У пустињи копаће ме/ да ми не зна нико трага.../. Погинуо је као начелник штаба 129. интернационалне бригаде код Монроја на арагонском фронту 1938. док је рекогносцирао бојиште.

БАЈО СЕКУЛИЋ (Секулићи, Даниловград 1913 – Црквине крај Колашина 1942). Студент права, револуционар, командант и пјесник. Сарађивао је и објављивао пјесме и приче у „Слободној мисли”, „Зети”. Погинуо је у борби са четницима на Црквинама.

БУДО ТОМОВИЋ (Цетиње 1914–1942). Послије завршетка студија у Београду радио је у Подгорици као адвокатски приправник. Уређивао је „Глас Црне Горе”, а објављивао је још у „Слободној мисли”, „Зети”, „Омладинском покрету”. Умио је „да сажето и пластично исприча”. Бурдова вјереница, лијепа Бранка Дедовић погинула је надомак Невесиња са пјесмом „Пиши ми драги, пиши”.

ВУКИЋ ГОШОВИЋ-КОМСКИ (Кржања, Кучи код Подгорице 1915 – Сутјеска 1943). Сељак, комуниста који није имао никаквих могућности да се школује, сам се образовао. Имао је библиотеку достојну интелектуалца. Писао је пјесме које нијесу објављиване. Нешто пјесама у рукопису, писаних прије рата, сачувала је породица. Међу њима је и пјесма „Листај горо цвјетај цвјеће, Црна Гора у бој креће”. Тешко рањен на Су-

тјесци, као комесар артиљеријског дивизиона, торбу са својим рукописима предао је санитарки Шарановић да их сачува. Прелазећи набујалу Сутјеску санитарка је изгубила торбу са Гошовићевим рукописима. Однијели су је брзи вирови ријеке црвени од крви.

САВО ДРАГОЈЕВИЋ (Гостиље код Даниловграда 1915 – Неготинска крајина 1941). Иако је умро у 26. години, био је писац примјерног образовања и широких књижевних занимања. Писао је пјесме, приче, есеје, књижевне приказе, репортаже, расправе. Преводио је са руског, бугарског и француског језика – Пушкина, Љермонтова, Мајаковског, Игоа, Горког, Пиљнака, Либединског, Верлена, Ботева, Смиренског. Писао је о пољској књижевности, Плеханову, Крлежи, Ману, Душану Недељковићу, Владимиру Саичићу и другима. Сарађивао је у подгоричкој „Зети”, скопском „Српском Косову”, зрењанинском „Југословенском братству”, београдском „Новом дану”, пљеваљској „Нашој искри”, никшићкој „Слободној мисли”, загребачком „Руднику”, београдском „Студенту”, „Венцу” и другим. Драгојевићева књига поезије „Пјесме у свитање”, „Просвета”, Београд, 1939, била је забрањена. Да је Саво Драгојевић, да је читава ова генерација пјесника преживјела и поживјела – ко зна како би изгледала наша књижевна сцена послје рата и како би изгледала данас.

БЕЋО БАШИЋ (Брезојевице код Плава 1918 – код Гусиња 1944). Образовао се на Великој медреси у Скопљу, Филозофском факултету у Београду, потом Загребу. Хапшен, искључиван са факултета, прогањан. Малобројне сачуване пјесме свједоче о смислу за опсервацију, свјежу метафору и богату лексику. Погинуо је од балистичке руке, заједно са друговима и саборцима Јусуфом Реџепагићем, Аљом Хотом и Војом Нововићем.

КРСТО КРИВОКАПИЋ (Трешњево, Цуце, Катунска нахија, 1921-Илића код Сарајева 1945). Први читаоци његових младалачких стихова и гледаоци његових цртежа били су полицајци који су их и заплијенили, ухапсили аутора и спровели из никшићке гимназије у Нови Сад. Из затвора је пуштен јер је био малољетан. Учесник је Пљеваљске битке и многих битака између којих је писао пјесме. Оне су најчешће фрес битака и у њима се осјећа сликарски дар пјесника. За пјеснички поступак Крста Кривокапића илустративна је пјесма „Сутјеска”. У њој се „сјенке смрти” надвиле над свим: над људима, над ријеком, над горама и брди-

ма. Све је у диму и огњу битке. Тама је од олова и барута, од дима и судбине. И само сунце учествује у бици и помрачује се као у некој легенди или народној пјесми, само овдје уистину. И челик постаје течан („шарац челик музе”), брда су персонифицирана и од бола јече, док људи без ријечи и суза умиру. Даровити пјесник неостварени сликар, задужен у јединици за штампу, оставио је и низ прозних записа. Овај неисказани млади стваралац исказао се као човјек – смрћу.

Браћа ЂИКАНОВИЋИ, МИЛУТИН И ДРАГУТИН – обојица рођени у Горњој Горици код Подгорице, Милутин 1917, Драгутин 1920. Обојица су били студенти Београдског универзитета. Милутин на Филозофском, а Драгутин на Техничком факултету. Били су комунисти и писали су поезију (док сам ово биљежио помислио сам да су сви комунисти онда били пјесници). Милутин је још и преводио са француског језика. Ријетки истраживачи који су се бавили овом темом нијесу дошли до њихове књижевне заоставштине. Драгутин је погинуо у бици за Пљевља 1941, а Милутин у родном Љешкопољу 1942. од четничке засједе.

СТЕВО КРАЉЕВИЋ (Ријека Црнојевића, 1914 – Подгорица, 1942). Завршио је Правни факултет у Београду, гдје је службовао као адвокатски приправник, а и наставио студије на Економском факултету. Говорио је чешки, француски, њемачки, грчки. Писао је, поред осталог, пјесме и позоришне критике, компоновао је и свирао виолину. За демонстрације на Белведеру код Цетиња испјевао је и компоновао корачницу „Закунимо се радном народу”. Био је члан Агитпропа ПК КПЈ за Црну Гору. Када је издајом допао у руке четницима, који су га предали Италијанима, а они стријељали крајем јула 1942.

АНАНИЈЕ МАНОЈЛОВИЋ-КРЖАЊАЦ (Кржања, Кучи 1911- Сарајево 1944). У првој борби Прве пролетерске бригаде на Миочу код Рудог тешко је рањен. Ампутирана му је нога и лијечен је илегално у Рогатици и Сарајеву. Откривен је 1944. и стријељан. Објавио је књигу стихова „Са кучких брда”, Зета, Подгорица 1931.

СЛОБОДАН ШКЕРОВИЋ (Цетиње 1913 – Београд, 1941). Студирао је техничке науке у Прагу. Регистрован као опасни комуниста, ухапшен и потом протјеран из Чехословачке. У Београду уписује Правни факултет. Сарађује у „Искри”, „Југословенској искри”, „Зети”, „Венцу”. Памте га Главњача и Сремска Митровица. Стријељан је на Бањици 1941.

ЂИНА ВРБИЦА (Подгорица 1913 – негђе у Босни 1943). Радница, а потом студент, непрестано избацивана из школе и са посла због субверзивне дјелатности. Студирала је у Сарајеву, Загребу, Београду. Упознали су је и тамошњи затвори. Једина њена до сада позната пјесма је из тог искуства „У самици”. Погинула је 1943. као комесар Централне болнице.

КРСТО БАЈИЋ (Беране 1920 – Златибор 1944). Студент филозофије у Београду. Комуниста, сарадник у „Младој култури”, писао је поезију и објављивао есеје о књижевности и музици. У једном есеју о црногорском националном питању, објављеном непосредно уочи рата, писао је: „Црногорска нација се родила из сопствене крви”. То је онај Крсто Бајић којем је Оскар Давичо посветио своју, можда најбољу, књигу поезије „Човеков човек”. Познаваоци и поштаваоци Давичовог дјела знају како је ова књига, када је објављена 1953. године, изазвала буру негодовања политичке и генералске јавности. Онда је, можда, понеко и знао, али данас већ нико и не обраћа пажњу на посвету: „Крсту Бајићу, најлепшем осмеху Црне Горе”. Онима који улазе у Давичов пјеснички космос то, можда и није ни важно.

*Сенка је ћушала? Не ѝлачем,
Али све очи знају – ѝоинуо је
Најлејши осмех Црне Горе.
Срце куца, а свуд ѝред руком ѝразно...
У Тојолици је ѝао, ѝресавијен на двоје
Као цвеш ударен шћайом.*

Тај осмијех се, кажу, није гасио ни у првим устаничким борбама у родном крају, нити у бици за Пљевља, нити за Ливно у Четвртој непријатељској офанзиви. Осмијех није силазио са лица Крста Бајића ни док је априла 1943. с пиштољем у зубима пливао преко ледене Дрине да би на другој страни омогућио успостављање мостобрана, нити када је са групом бомбаша упао усред непријатељске касарне у Ливну. Није се угашио ни када је 3. августа 1944. године, у огорченој борби са четницима на Златибору комесар Треће крајишке бригаде, мајор Крсто Бајић пао „пресавијен на двоје као цвет ударен штапом”. Имао је само двадесет три године и нову униформу од финог енглеског војничког сукна које су му са Виса послали по Давичу, а овај га дуго носио у ранцу јер није било конца за шивење. Сада је све то далеко, до заборава. Давичо у обраћању мртвом пријатељу каже: „Не знам више које су речи моје, а које су твоје”.

Па, иако је то метафора, ја сам Крста Бајића доживио као коаутора чудесне Давичове поеме.

РИФАТ БУРЦОВИЋ ТРШО (Бијело Поље 1913 – Мркоњић град 1942). Сањалица и пјесник, док је учио у Великој медреси у Скопљу писао је пјесме и приче, другоао са Кочом Рацином и спремао се за велика дјела. Ненадмашни говорник и агитатор необузданог темперамента и револуционарног жара, након Скопља одлази у Београд гдје је 1937. постао секретар комунистичке организације на Универзитету. У сукобима са жандармима рањен је 1940. Устанак у родном мјесту, опсада Бијелог Поља и ратни пут преко Шћепан Поља, Прозора, Ливна, Купреса, Змијања, Мањаче, Лисе до Мркоњић Града. Ту су, у селу Петку, у ноћи између 2. и 3. октобра 1942. године, заједно са командантом бригаде Владимиром Кнежевићем Володом и командантом Четвртог батаљона Томашем Жижићем, преваром четници Драже Михајловића угасили и живот Рифата Бурцовића, живот који је пламтио као бакља у дубокој санџачкој ноћи.

ВУКОСАВА ИВАНОВИЋ (Подгорица 1920 – Бар 1941). Шћер Илије Иванова Васиљевића из Горњег Загарача у Катунској нахији, са осамнаест година уписала је студије права у Београду и постала члан Комунистичке партије. Са окупацијом земље, вратила се у Црну Гору, а Тринаестојулски устанак затекао је у Црмници, у кући Тома Машановића, вјереника. Почетком августа 1941. у подножју Созине, вјероватно по дојави шпијуна, ухапсиле су их окупаторске снаге. Код њих је пронађен устанички пропагандни материјал и вјероватно Вукосавини стихови интима. На суђењу, на којем им је изречена смртна пресуда стријељањем, држали су се пркосно. Но, италијански официр, начелник пријеког окупаторског суда, због нечега – можда због Вукосавиних стихова или година, ко зна, устао је, са зида скинуо Мусолинијеву фотографију и пружио је Вукосави.

– Обратите се Дучеу за милост и Ваша молба за помиловање је усвојена! Вукосава је просто пљунула на слику, а то је могао само рођени пјесник. Стријељали су их 19. августа на једној пустој барској плажи. Свједок, који је стријељање гледао сакривен у лишћу смокава и маслина, причао је касније како је Вукосава прије плотуна загрлила свог вјереника Тома, који је пао од првог плотуна, док је поетеса покушавала да устане неколико пута. Све док јој командир стрељачког вода није испалио куршум у главу.

Они који су се прије мене бавили овом причом – проф. др. Слободан Вујачић, Мирослав Ђуровић, Милорад Стојовић, Јанко Ђоновић, Веселин Брновић и други – никада нијесу побројали на једном мјесту све ове пјеснике погинуле у антифашистичком рату и у томе би могла бити скромна вриједност ове прозивке. Док сам је састављао, у осами при Гарчу, походили су ме једном у сну. Пробијали су се кроз ноћ у колони и пролазили ћутке. Један од њих осврнуо се и погледао ме је строго, не застајкујући. Уплашио сам се, знајући да нијесам испричао све што је требало и могло због историчности и документарности, али и свјезине језика и смисла, свјестан да сам само отаљавао посао који је требало да уради неко прије мене. Но други, негдје са зачеља колоне, са осмијехом као да свиће, намигнуо ми је.

– Не узбуђуј се, у историји увијек најбоље пролазе мангупи – прозбори и оде у ноћ, а ја опет утонух у дријемеж.

Momir M. MARKOVIĆ

POETIC VISION OF ETHIC PRINCIPLES

Summary

All Montenegrin writers who died in the antifascist war were communists too or persons of the left wing in their social standings. They are pioneers of the so called movement of social literature which anticipated the modern Montenegrin literature. They were all ready to sacrifice their convictions, and to die for it. They left behind an unfinished and fragmentary work. There were twenty six of them. To bring their names out of oblivion is our cultural need and duty.

In the „right wing” there were no modern literature approaches.